

Et forsvar for hus som har kommet i knestående

REIDAR BERTELSEN

Norsk forvaltning av fysiske kulturminner er velutviklet, og den kviler på ei sterk vernelovgivning. Det er denne sterke juridiske forankringa som legitimerer forvaltningsregimet, og som langt på vei ligger bak begrepsdannelsen. Det vi i denne sammenhengen kan kalle den norske modellen, har to viktige karakteristika. Forvaltning er statens ansvar, og dette ansvaret ivaretas av et profesjonelt byråkrati, formelt frikoblet fra forskningsmiljøer. Vi har ikke sikker kunnskap om effekten av disse ordningene, men flere undersøkelser viser at det er stor avstand mellom norm og forventet effekt.¹

Det er historiske forklaringer på det systemet som har utviklet seg her, og mange har pekt på den norske statens unge alder som en viktig bakgrunnsfaktor for at kulturminnene ble en viktig del av nasjonens markeringsbehov. Derfor ble høgt prioriterte kulturminner også sett på som felleseie.² Konsekvensene av dette er mange og interessante, og de griper inn i vår allmenne debatt om demokrati, om hvor sterkt staten kan gripe inn i for eksempel eiendomsretten. Her vil jeg snevre synsvinkelen inn til å drøfte konsekvenser av det behovet for klare og veldefinerte kategorier som følger av offentlig forvaltning og lovgiving.³

Et vern for vår tid

Hensynet til dokumentasjon av og forskning på nasjonens fortid var dominerende da lovfesting av kulturminnevernet ble initiert, men også andre hensyn spilte med. Kulturminnets bruksverdi i samtida var ett av disse.⁴ Etterhvert har vektleggingen av disse hensynene endret seg. *Vern gjennom bruk* har blitt et framtrødende motto de siste tiårene.⁵ Dette signaliserer ei dreining fra kunnskap til andre hensyn. Det er oss selv og vår samtids behov som er styrende. "Kulturminner og kulturmiljøer representerer viktige ressurser for kunnskap, opplevelse og bruk. Samlet sett gjør dette kulturminner og kulturmiljøer til viktige goder både i samtiden og for framtiden".⁶ Denne forankringa i samtid åpner for ennå sterkere endring i forvaltningspolicy etter som tida løper. Dette er til en viss grad i motstrid til det ideelle målet for kulturminneloven, et konsekvent vern for all framtid for de kulturminnene som omfattes av loven.⁷ Her stiller denne loven på lik linje med tallrike andre

lover. Det er derfor mer interessant å se på praksis enn å se på norm. Plan- og bygningsloven er et annet viktig forvaltningsverktøy, men det er tenkninga bak kulturminneloven som er toneangivende.

Virkemidlene

Det viktigste virkemidlet for det juridisk forankrede vernet er fredning. Fredningsinstituttet i den norske kulturminneloven har to hovedkategorier, automatisk fredning og vedtaksfredning. Grovt sett medfører dette to ulike logikker for prioritering og vernearbeid, og det er alderen som skiller. Hovedkriteriet for automatisk fredning er at kulturminnet opp-

Ill. 1. Ruin av langhus fra jernalderen, Stokmarknes i Hadsel kommune. Automatisk fredet. Foto: R. Bertelsen, mai 2007.

fattes som eldre enn 1537 (reformasjonsåret). Det gjelder en annen tidsgrense for samiske kulturminner og kulturminner under vatn (100 år), men også her er det alderen som avgjør. Stående bygninger som er yngre enn 1537, men eldre enn 1650, blir i praksis også oppfattet som automatisk fredet. Det er juridiske hensyn som begrunner disse tidsgrensene, men forskningsbasert kunnskap er utslagsgivende for aldersfastsetting. De automatisk fredete kulturminnenes egenverdi blir betraktet på lignende måte som naturfenomen.

Det er satt skarpe tidsgrenser som vi i de fleste tilfeller mangler metoder for å tilfredsstille fullt ut. Forskning kan forbedre disse metodene, men vi vil neppe nå dit at lovens formelle krav kan tilfredsstilles. De kulturminnene som beslutningstakerne i byråkratiet oppfatter som eldre enn den relevante tidsgrensen, blir erklært for automatisk fredet. Dette vil si at de formelt sett er å se på som vernet for all framtid med mindre fredningen oppheves gjennom den dispensasjonsmuligheten som forvaltningsapparatet rår over. Det kan også hende at ny forskning gjør at vurderingene som var grunnlaget for automatisk fredning, faller bort.

Vedtaksfredning er komplisert fordi det enkelte kulturminnet er nøye vurdert og en konkret plan for vern er satt opp. Når vedtaksfredning stort sett gjelder enkeltstående kulturminner, følger

det også at de lettere blir betraktet som unike manifestasjoner av materiell kultur og ikke analogier til naturfenomen. Uansett er det slik at i realiteten erfarer vi at 'tidens tann' ikke lyder loven slik at vern, både automatisk og vedtaksfestet, kun betyr at risikoen for bortfall er minimalisert.

Velstelthetens dilemma

Flertallet av de kulturminnene som tilfredsstillt alderskriteriene for automatisk fredning, har kommet langt i forfallsprosessen. Gjelder det bygninger, så er de med få unntak blitt til ruiner, og vernestrategien går ut på å forhindre inngrep som forstyrrer den tilstanden de har kommet i. En automatisk fredet ruin har nådd så langt i forfallet at det kun skjer små endringer fra år til år, og denne likevektstilstanden kan betraktes som tilfredsstillende og verneverdig. Her erfarer vi at skillet mellom ulike administrativt begrunnede kategorier av kulturminner og den disiplinære teigdelinga i forvaltningsapparatet forsterker hverandre. Satt litt på spissen kan vi konstatere

III. 2. Forlatt husmannsplass, Ulvika i Tjeldsund kommune. SEFRAK-registrert, fjernet i ettertid. Foto: R. Bertelsen, april 2008.

at ei bygning som er kommet i knestående avskrives av bygningsverneren, og arkeologen krever gjerne at forfallsprosessen skal være fullført før den kan vurderes som interessant.

Yngre byggverk kan fredes enkeltvis, som nevnt ovenfor, men da er de avhengige av at eksperter med beslutningsmyndighet prioriterer de høgt. De spesifikke kravene til materialbruk og teknikker er ofte forankret i det som var typisk for tilkomsttiden, eller spesifikke etterfølgende epoker, som har satt tydelige spor i bygninga. Det er imidlertid uunngåelig at vår tids krav til bekvemmelighet, adgang, sikkerhet og vedlikeholds nivå spiller sterkt inn. Vår tids norm tilsier også at synlige vedlikeholdsbehov blir oppfattet som tegn på neglisjering eller bevisst nedprioritering av kulturminnet. Her er det langt på vei sammenfall mellom synet til fagfolk og lekfolk. Et typisk vedtaksfredet kulturminne er derfor ei bygning som nå framtrer mer velstelt og stilreint enn noen gang tidligere. Kontrasten til bygninger som av ulike grunner ikke er fredet, blir ekstra tydelig.

Gapet mellom vertikale og horisontale strukturer

Det oppstår også et gap mellom de typiske automatisk fredete bygningene (ruinene og andre kategorier av boplasstrukturer) og de typiske og godt vedlikeholdte vedtaksfredete kulturminnene. I dette gapet mellom kategoriene faller alle de bygningene som er for unge til å bli automatisk fredet, for dårlig ivaretatt eller for langt unna de sakkyndiges krav til å bli vurdert verdige for vedtaksfredning.

Vi vet lite om hvilke bygninger dette gjelder, fordi det ligger i sakens natur at disse husene går under forvaltningsapparatets *radar*. Erfaring antyder imidlertid at denne seleksjonen berører oss helt bestemte kategorier kulturminner. Eksempelvis finner vi at minner fra mangesystemet i sin fulle bredde har dårlige odds, og at fattigdommens grellhet er magert representert.⁸

Om vi holder oppmerksomheten fast på fredete bygninger, så framtrer det gapet jeg har nevnt ovenfor, mellom de velstelte fredete husene og de som framtrer som ruiner, eller hustuffer som de gjerne kalles om det ikke dreier seg om murhus. I kulturminnebegrepet mangler vi de som er på vei fra *vertikal* tilstand til *horisontal* tilstand. Det kan oppfattes som paradoksalt at vår omsorg bare omfatter hus som er i brukbar stand og hus som er kommet så langt i forfallet at de knapt nok er synlige for andre enn eksperter. Disse siste unndrar seg muligheten til bruk i overensstemmelse med deres opprinnelige formål.

Forklaringa på dette er nok sammensatt. Et element i tillegg til lovens kategorisering er det at kulturminneforvaltning er et felt der fagfolk fra ulike profesjoner vokter over hver sin teig. Arkitekter og kunsthistorikere er de som hovedsakelig står for den profesjonelle omsorgen for stående bygninger, mens arkeologer har ruiner, hustuffer og andre boplasstrukturer som del av sitt

arbeidsfelt. Her må det skytes inn at profesjonsskillet blant fagfolk i forvaltning ikke harmonerer med et tilsvarende profesjonsskille i forskningsverdenen. I forvaltning må dette skillet nødvendigvis knyttes til de fysiske objektene, mens forskningsdisipliner mest skiller seg fra hverandre ut fra teori og metode, ikke empiri. Det forekommer for eksempel ofte at kunsthistorikere og arkeologer arbeider med det samme materialet, men på helt ulik måte.

Ill. 3. Fredet våningshus på Tinden i Øksnes kommune. Opprusting av bislag og moderne tilpasset adkomst har medført ugjenkallelig ødeleggelse av gårdshaugens kulturlag. Foto: R. Bertelsen, november 2009.

Det er altså ikke bare et kategoriskille mellom ruiner og stående hus, det er også et profesjonsskille mellom vokterne. Mellom disse to kategoriene kiler forfallet seg inn. Profesjonsskillet framtrer ekstra tydelig der vedtaksfredete bygninger står på eller inne i automatisk fredete kulturminner. Bykjernenenes kulturlag fra mellomalderen, med påstående fredete bygninger, er klassiske eksempler på dette. Kulturlagene består alt overveiende av bygningsrester, og bevaring av disse er ofte grunnlag for konflikt med bygningsvernet fordi vern av bygninger krever inngrep i byggegrunnen.

Et annet talende eksempel på dette er de såkalte gårdshaugene. Disse boplasslevningene består av fysiske strukturer som stammer fra et tidsrom på flere hundre år, og ruinene er akkumulert innvevd i hverandre. I noen tilfeller går dette tidsspennet helt fra yngre steinalder og inn i moderne tid. Forklaring på at disse har oppstått, ligger i at forfall, vedlikehold og nybygg har gått hand i hand gjennom hundreårene. Bygninger med torvvegger og torvtak er hovedbestanddelen i gårdshaugenes kulturlag. Hus i forfall har fått andre funksjoner når de ikke lenger kunne tjene til det formålet de var bygd for. Ruiner og det høgorganiske jordsmonnet ble enten brukt som bygningsmaterial for nye torvhus eller som dyrkingsjord. Denne prosessen var en syklus, og forfallet var en integrert del av kretsløpet. Ei endring i dette kretsløpet inntrådte da tømmerhus ble vanlige i kystområdene nordpå. Dette skjedde etter alt å dømme gradvis fra 1500-tallet og opp til moderne tid. Tømmerhusenes forfallsprosess var betydelig langsommere enn torvhusenes, og det er sannsynlig at tilveksten av kulturlag ble min-

dre enn det bortfallet som skyldtes jordbruk og naturlige fysiske og biologiske nedbrytingsprosesser.⁹ Likevel er det en kontinuitet mellom det mangfoldet av husrester som ligger i tjukke lag i gårdstunet, og de husene som nå troner på toppen. Illustrasjon 3 viser et eksempel på at et vernetiltak for et vedtaksfredet hus har medført omfattende destruktive inngrep i det automatisk fredete kulturminnet som huset står midt oppe i. Forklaringen på at dette kunne skje, er at fagfolk fra ulike profesjoner i forvaltningsmyndigheten ikke har samarbeidet godt nok.

Synet på forfall

Vår samtids syn på forfall er innfløkt. Stortinget har stilt seg bak det nevnte slagordet for kulturminnevernet, *vern gjennom bruk*, og det har vært utslagsgivende for prioriteringer og støtteordninger i lang tid. Analyser og vurderinger av viktige kulturminner og kulturmiljøers tilstand viser at mange av dem forfaller, blir ødelagt eller fjernes.¹⁰ Dette henger sammen med krav om tilpasning til vår tids bruk av bygninger. Et byggverk i tydelig forfall står da i fare for å bli ekskludert fordi det ikke vil nå opp i prioriteringsdiskusjonen mot prosjekter der innsatsbehovet er mer avgrenset. Forfallet er i seg selv en uønsket tilstand fordi det strider mot et helt register av samtidens normer.¹¹

Ill. 4. Forlatt fjøs, Nyksund i Øksnes kommune. Fjernet i ettertid. Foto: R. Bertelsen juni 2010

Ill. 5. Forlatt torvsjå, Gjerstad i Hadsel kommune. Foto: R. Bertelsen, januar 2013.

Buldoseren er ikke langt unna i slike tilfeller. I en studie kalt *Forfallets fenomenologi*, har Kirsti Skulberg drøftet en serie paradokser knyttet til motsetningene mellom vern og forfall i bygningsvernet.¹² Hun argumenterer for at forfallet representerer og formidler tid på en annen måte enn det vi kan få til gjennom konvensjonelt vern. Hun hevder også at det ligger en emosjonell kraft i den påminnelsen om forgjengelighet som ligger i forfallet. Hun antar at både informasjonsressursene og den emosjonelle krafta minker med alderen og vil være tapt etter omkring et hundreår i forfall. I mitt perspektiv er dette siste synspunktet ikke gyldig. Det ligger betydelig informasjon og opplevelsespotensial i både husrester og andre kulturminner fra eldre steinalder, der alderen kan være opp til 10 000 år.

I vår kunnskap om materiell kultur i fjern og nær fortid er forfallet en viktig faktor. Eksempelet med gårdshauger, beskrevet ovenfor, viser dette. Forfallet (eller med en mer nøytral betegnelse, nedbryting) var en ressurs, både økonomisk, miljømessig og symbolsk.¹³ Andre eksempler kan vi finne der store endringer innenfor økonomi og/eller politikk har ført med seg at store industrielle komplekser mister sin funksjon og deretter går over til å fungere som tidsvitner der forfallet er et framtrødende aspekt i fortellinga om endringsdynamikken i samfunnet.¹⁴

Forfallet hører likevel ikke med i det mangfoldet av tilstander vi i dag uten videre anerkjenner som bevaringsverdige vitnesbyrd om fortid. Dette strider mot vår oppfatning av hvordan materielle omgivelser skal være i et moderne samfunn. Ikke minst minner forfallet oss om at tingenes liv er tidsavgrenset, mens vernearbeidet ideelt sett forankres i tanken om en tilstand som kan vare inn i uoverskuelig framtid. Jeg antar, på bakgrunn av eksemplene, at forfall i førmoderne tid har vært en integrert del av materiell kultur. Det er derfor et dilemma at dagens norm om velstelthet ikke nødvendigvis gir et vederheftig bilde av fortidas materielle miljø.

Det synlige forfallet er for de fleste av oss moderne mennesker et vitnesbyrd om mangel på verdi. Dette synet får også til konsekvens at vi skaper ei fortid sterkt preget av vårt eget bilde.

En plass for forfallet i kulturminnevernets arsenal av virkemidler?

Et svar på dette må både kunne redegjøre for verdi og muligheter for praktisk gjennomføring. I det foregående har jeg pekt på to forhold ved forfallet. Det ene er den kulturhistoriske forankringa, som gjør at vi kan se på forfall som en integrert del av det fortidsbildet vi skal formidle gjennom kulturminneforvaltninga. Den fysiske kulturarven har stor vekt i den totale historiefortellinga, og derfor er det viktig at fortidsbildet er vederheftig, fasettert og ikke unødig frisert. Myndighetene har også lagt vekt på formidlingsaspektet ved vernearbeidet, som det heter i Stortingsmelding nummer 16: "Kulturminner og kulturmiljøer er rike ressurser til kunnskap og opplevelser for barn og unge, og bør i større grad brukes som kunnskapskilder og pedagogisk virkemiddel framover".¹⁵ Det er imidlertid et problem med stortingsmeldinga at den ikke erkjenner verdien av de elementene i fortidsfortellinga som systematisk velges bort.

Det andre gjelder nettopp forfallet som pedagogisk hjelpemiddel i fortellinga om hvordan utvelgelsen av det som skal vernes skjer. For å kunne bidra til allmenn refleksjon over vår tids vedlikeholds- og konserveringsnorm, er det behov for eksempler som fysisk sett viser at kulturminner har sammenheng med hverandre i tid og rom, og at forfall er en betydningsfull overgangsfase. Slike eksempler vil også demonstrere at vernekategoriene og det ovenfor omtalte gapet mellom ruin og kulturminne i bruk, er kunstig frambragt, som en konsekvens av kulturminnelovens ulike verneprinsipper. Samtidig kan også forfallet tjene som illustrasjon av at vår tids vedlikeholdsstandard er en norm med forankring i det moderne samfunnet, og ikke nødvendigvis i fortida.

Kulturminnevernets ideelle mål er vern for all framtid, eller i det minste langt inn i framtida. Dette målet skygger for ei realistisk oppfatning av det dynamiske tidsforløpet og ikke minst

forgjengelighetens karakter. Et byggverk som er overlatt til seg selv, viser distinkte endringer fra det ene året til det neste. I dette ligger det en stor ressurs både til opplevelse, innsikt og til å sette kulturminneforvaltning under debatt.

Jeg argumenterer ikke for å legge mindre vekt på verneinnsats enn det som i dag er praksis. Jeg ser ikke for meg at det er ønskelig eller gjennomførbart å erstatte vedlikehold med forfall. Det ville

Ill. 6. Forlatt uthus i nedlagt eplehage, Tromøy i Arendal kommune. SEFRAK-registrert. Foto: R. Bertelsen, september 2014.

være absurd, og føre med seg et katastrofalt tap i antallet kulturminner. Tanken er å innføre et supplement til det vi gjør i dag. Det vil si å velge ut noen få kulturminner som overgis til tidens tann, uten bulldoserens medvirkning og ledsaget av et gjennomtenkt informasjonsopplegg.

Innvendingene mot dette er åpenbare og mangesidige. Det er vanskelig å se for seg at noen vil ønske et slikt prosjekt i sitt nære nabolag, fordi det vil være i strid med rådende normer for vedlikehold og estetikk. Risiko for tapt eiendomsverdi på naboers hand er også et tenkelig motargument. Sikkerhetshensyn vil medføre komplikasjoner og krav om avsperring som kan være i konflikt med muligheten til å betrakte og oppleve forfallet. Likevel vil det nok være mulig å finne noen få utvalgte og egnede eksempler der også slike hensyn kan ivaretas, og der en kan finne muligheter til å gi informasjon om hva hensikten med tiltaket er.

Forfallet kan på denne måten innta en dobbeltrolle, både som vernearbeidets store utfordring, og som pedagogisk middel til å oppnå en bredere forståelse av kulturminnevern og fortidskunnskap. Bildene jeg har valgt som illustrasjoner til denne teksten, viser muligens at det i tillegg kan være skjønnhet i et forfallent hus som står i det landskapet det hører heime i.

Kilder

- Andreassen, Elin, Hein Bjartmann Bjerck og Bjørnar Olsen, *Persistent memories. Pyramiden – a Soviet mining town in the High Arctic*, Trondheim: Tapir Akademisk Forlag 2010
- Bertelsen, Reidar, "Farm mounds in North Norway, a review of recent research", *Norwegian Archaeological Review* vol. 12, 1/1979
- Bertelsen, Reidar og Przemysław Urbańczyk, *The Soløy farm mound. Excavations and methods of stratigraphical analysis*, TROMURA Kulturhistorie nr 4, Tromsø 1985
- Bertelsen, Reidar og Reinhard Mook, "The Possible Advantage of Living in Turf Houses on Settlement Mounds", *Acta Borealia* 1/2007
- Holm-Olsen, Inger Marie, "Gårdshaugsstratigrafi". I: Fladby og Sandnes (red.), *På leiting etter den eldste garden*, Oslo: Universitetsforlaget 1979, s. 87–94
- Lid, Hans-Emil, *Fra antikviteten til kulturminne*, Oslo: Universitetsforlaget 1991
- Lidén, Hans-Emil, *Nicolay Nicolaysen. Et blad av norsk kulturminnevernens historie*, Oslo: Abstrakt forlag 2005
- Myrvoll, Elin, "Når arkeologi møter lokal kunnskap – etiske implikasjoner", *Nordisk Museologi* 1/2010, s. 78–95
- Myrvoll, Elin, *I vårt bilde? Landskap og kulturminner, verdi og forvaltning*, doktorgradsavhandling, Universitetet i Tromsø, Tromsø 2012
- NOU 2002:01, *Fortid former framtid. Utfordringer i en ny kulturminnepolitikk*. Utredning fra kulturminneutvalget, Oslo 2001
- Skulberg, Kirsti, "Forfallets fenomenologi: en refleksjon rundt kulturminnelovens formålsparagraf og dens meningsinnhold", *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring*. Årbok 2009, s.121–128
- Stortingsmelding nr. 16, *Leve med kulturminner*, Oslo 2004–2005, <https://www.regjeringen.no/nb/dokumenter/stmeld-nr-16-2004-2005/id406291/> (lest 01.01.2015)

Noter

- 1 Bertelsen, Hansen og Olsen 2001, Sollund og Holm-Olsen 2013.
- 2 Lidén 1991.
- 3 Denne teksten er inspirert av Elin Rose Myrvolls PhD-avhandling (2012) og erfaringer jeg har høstet gjennom NFR-prosjektet "The management of cultural heritage in marginalised coastal communities" (Myrvoll 2010) og ikke minst gjennom en periode i styret for Norsk kulturminnefond (2007–2011). I hovedsak er det valgt eksempler fra det nordlige Norge, og teksten bruker bygninger som konkretiseringer. Temaet er av generell art, både geografisk og når det gjelder kategorier av kulturminner.
- 4 Lidén 2005, s. 152–158.
- 5 Stortingsmelding nr. 16 (2004–2005), kap. 4. Meldinga er en konsekvens av NOU 2001:01.
- 6 Stortingsmelding nr.16 (2004–2005), s. 15.
- 7 Myrvoll 2012, s. 74.
- 8 Bertelsen 1979, Holm-Olsen 1979.
- 9 Bertelsen og Urbanczyk 1985.
- 10 Stortingsmelding nr. 16 (2004–2005), s. 15.
- 11 Myrvoll 2012, s. 76.
- 12 Skulberg 2009, s.121–128.
- 13 Bertelsen og Mook 2007.
- 14 Andreassen, Bjerck og Olsen 2010.
- 15 Stortingsmelding nr. 16 (2004–2005), s. 64–65.